

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך מג, תשנ"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מהגבהת הקערה ועד לנסיקת המסוק

מנהג קדום בליל הסדר, שלא נשתמר בימינו בצביונו המקורי, הוא מנהג סילוק השולחן, שכך למדנו בגמרא (מסכת פסחים קטו ע"ב):

עוקרין את השולחן (שעליו מצה ומרור ושאר צורכי הסדר), ולמה עוקרין את השולחן? שיכירו תינוקות וישאלו.

כלומר, עקירת השולחן עוד לפני הסעודה תיראה לילדים מעשה מוזר, והם יתמהו וישאלו לפרש הדבר. כך יתקיים הכתוב "כי ישאלך בנך", וסקרנותו של הבן תשמש עילה לאביו לספר לו את סיפור יציאת מצרים בהרחבה.

הגמרא מספרת מעשה המדגים דברים אלו. אביו היה יושב לפני רבה וראה אותו מְדָלָה (ובנוסח אחר: מגביה) את השולחן. אמר לו: עדיין לא אכלנו ואתה עוקר את השולחן מלפנינו? אמר לו רבה: פטרת אותו מלשאל "מה נשתנה" (מאחר שכבר הושגה המטרה של "וכי ישאלך").

כדי לעמוד על משמע הביטוי "לעקור את השולחן" די לעיין בפירוש רש"י הנוקט לשון "להגביה את השולחן". ואף בסיפור על אביו ורבה הנוסח (בארמית) הוא מְדָלִי תִּפְאָ, היינו מעלה או מגביה את השולחן (בכ"י ניו יורק אנלאו 271: "הוה קא מגביה פתורא"). כדי שיקל עלינו להבין את עניין עקירת השולחן ייאמר, שהשולחן שהגמרא מדברת בו קטן היה ועמד לפני כל אחד מן המסובים ובנקל אפשר היה להגביהו ולסלקו. כך עולה מן המחלוקת, אם כל אחד מן המסובים עוקר את השולחן או די לו לבעל ההגדה בלבד שרק הוא יהיה עוקרו.

הפעולה שעושה בעל ההגדה המנהל את הסדר היא למעשה **סילוק השולחן**. סילוק זה נקרא בפי אביו **הַדְלָיָה** ובפי רש"י **הגבהה**.

גם בהגדה של פסח לפי נוסחה בימינו יש זכר להגבהה זו. לפני הקטע שתחילתו "הא לחמא עניא" יש הוראה בכל ההגדות "**מגביהין** את הקערה". נראה ששורש המנהג בדברי הגמרא על עקירת השולחן, אלא שהגבהה זו נשתנתה מעקירת השולחן שבגמרא גם במועדה וגם במשמעה. במועדה –

משום שלא לפני הקושיות היא נעשית אלא עוד קודם לכן; ובמשמעה – משום שאין עניינה לגרות את הבן לשאול אלא כדי לתת טעם ומשמעות לאכילת המצות כמפורש ב"הא לחמא".

והנה, בקצת הגדות נוספה הוראה לפני הקושיות: "מוזגים כוס שני ומסלקים את הקערה, וכאן הבן שואל". ולאחר הקושיות: "מחזירים את הקערה למקומה". גם מנהג זה שורשו בעקירת השולחן הקדומה, ואין ספק שהוא מכון יפה לעקירת השולחן – גם במשמעו וגם במקומו, אלא ששוב אין בו משום הטעם האמור בגמרא, שהרי הילדים משננים את "מה נשתנה" בנוסח קבוע. שתי הלשונות – הגבהה וסילוק – מכוונות לעקירת השולחן שבגמרא, אבל אין הן מתאימות עוד למנהגנו היום. לשון הגבהה איבדה את משמעה המקורי הקשור בסדר הפסח – עניין הרחקה וסילוק – והובנה כבלשון ימינו כהרמה בלבד. מי שהוסיף את עניין **סילוק הקערה** התכוון, ככל הנראה, לקיים את מנהג עקירת השולחן במשמעו המקורי, מבלי לגרוע מעניין ההגבהה במשמע הרמה שנעשה כמין הלכה בישראל.

מעתה לא נותר אלא להוכיח, שאכן הגבהה היא **סילוק**, והיא העקירה האמורה בגמרא.

כידוע, השורש ע-ל-י הדומה ברוב משמעויותיו לשורש ג-ב-ה הוא מקבילו של ס-ל-ק, ויעיד על כך המקרא עצמו: את אלישע הקניטו אנשי יריחו בקריאה: "עֲלֶה קָרַח" (מל"ב ב, כג), ואין פירוש קריאה זו אלא 'הסתלק, קירח!'. כך עולה גם מפרשת קֹרַח. ה' אומר למשה להזהיר את הקהל בזה הלשון: "הֲעֵלוּ מִסְבִּיב לִמְשַׁכַּן קָרַח דָּתָן וָאֲבִירָם" (במדבר טז, כד). והתרגום לפסוק זה הוא: "**אסתלקו** מסחור-סחור למשכן דקרח דתן ואבירם". גם לשון הקריאות לסור מן החוטאים משתנה בפרשה: תחילה קורא משה לקהל "הֲעֵלוּ", אחר-כך "סורו נא", ולבסוף בא ציווי מאת ה' בלשון "הֲרֵמוּ מִתּוֹךְ הָעֵדָה" (במדבר יז, י). לשון אחרון זה הוא לשון רום וגובה (ועיין אבן-עזרא, שם), ותרגומו "**אסתלקו**". כן הוא גם התרגום על הפסוק: "וּלְפִי הֲעֵלַת הָעֵנָן מֵעַל הָאֹהֶל" (במדבר ט, יז) – "ולפִּם **אסתלקות** עננא" וכו', ובהערה לתרגום מפרש רש"י שצורת הנפעל, בניגוד לקל, מציינת במיוחד את משמעות הסילוק. נמצא אפוא, שהשורש ע-ל-י משמש כמקבילו בארמית של השורש ס-ל-ק במשמע 'הסרה' ו'הרחקה'.

את התפתחות המשמעות הזאת בן-יהודה מביע בהגדרתו את הערך ס-ל-ק בזה הלשון: "העלה, הגביה **כדי להסיר**". במלים אחרות: המסלק

עוקר חפץ ממקומו (כלפי מעלה) כדי להרחיקו (והשווה גם: נושא את רגליו והולך). הסילוק מחזיק אפוא את משמעות העלייה או ההגבהה עם ההיעלמות וההתרחקות. לא בכדי אנו אומרים על הנפטר ש"הסתלק (מן העולם)", שיש בו כדי להביע עלייה לעולם הנשמות ואי-הימצאותו בעולמנו. (על הקשר בין הגבהה וסילוק עיין גם בדברי מ' בר-אשר, מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 89-90).

השורש ס-ל-ק במשמעות 'עלייה' נמצא במקרא פעם אחת: "אם אֶסֶק שמים שם אתה" (תהלים קלט, ח) אלא שגיזרונה של המלה מן השורש ס-ל-ק אינו ידוע לרבים משום צורתה שאינה על דרך העברית. אֶסֶק הוא במקום אֶסְלַק, הלמ"ד (ע' הפועל) נבלעת בסמ"ך שלפניה – שלא כמו הפועל אֶקַח שאף בו נבלעת הלמ"ד (פ' הפועל) כרגיל בעברית. דרך זו של דגש הבא במקום העיצור שאחרי האות הדגושה מקובלת בארמית ונדירה בעברית. כדוגמה של הבלעה למפרע בעברית יובא הפועל וַיִּסֶב (שמות יג, יח) במקום וַיִּסֶב (הבי"ת בלי דגש משום מעמדה בסוף המלה, אבל: הִסְבִּי [שה"ש ו, ה] – הבי"ת דגושה כראוי, ולא הִסְבִּי). הואיל וההבלעה למפרע אינה שגורה בעברית אין פלא שנידמתה צורת אֶסֶק לפעלים אָנַע, אָטַע, אָסַע, אָשָׂא – כולם חסרי פ"נ, ועל-דרך ההיקש נוצר שורש חדש ופ' הפועל שלו נו": נ-ס-ק. השורש נ-ס-ק נודע בימינו בעיקר מן השם מְסוֹק, שהפועל הממשש בו ובכיוצא בו, הוא נָסַק בבניין קל וּשְׁם הפעולה ממנו נְסִיקָה. ממקורותינו ירשנו את הפועל הִסִּיק בבניין הפעיל, שקרוב לוודאי נראה אותו בימינו גזור משורש נ-ס-ק, אבל ראשונים גזרוהו מן-הסתם משורש ס-ל-ק בהבלעת הלמ"ד – ממש כמו את הפועל אֶסֶק. ואם ישאל השואל, מה עניין הסקת התנור או הסקת מסקנות לעניין הַעֲלָה, ייאמר לו: הפועל הַעֲלָה מתקשר יפה אל אש. "העלה אש" הוא צירוף מקובל, ואולם החידוש הוא ש"להעלות" בלבד מספיק כדי לציין הבערה גם בלי שהמלה אש תוזכר עמו במפורש, ולדוגמה: "בהעלותך את הנרות" (במדבר ת, ב) במקום "בהעלותך אש בנרות". יפה פירשו על-פי זה גם את הכתוב "שִׁדְד מואב וַעֲרִיָה עָלָה" (ירמיהו מח, טו) – שעניינו 'עריה עלו באש' גם אם אין פירוש זה אלא הוראת-משנה (כנגד הכתוב להלן: ומבחר בחוריו ירדו לטבח). "עלה" במקום עלו מתאים לצורת הנסתרות העתיקה שבאותו פרק: "נלכדה הקריות והמצדות נתפשה" (פס' מא; אם לא שנפרש שמות אלו כשמות פרטיים שהולמת אותן לשון יחידה) או דוגמת "בנות צעדה" (בראשית מט, כב)

"ועיניו קמה" (שמואל א ד, טו). נמצאנו למדים שכשם שיפה להעלות (אש), כך יפה להסיק (אש), שהרי להעלות ולהסיק מלים מקבילות הן מצד משמעון. ועוד זאת: המסקנה, הגזורה אף היא מן השורש ס-ל-ק, היא הלימוד שאדם מעלה ומפיק מדיון, מוויכוח, מעובדות וכיו"ב, ואין היא שווה בעניינה לתוצאה, משום כך הפועל העלה מסקנה, במקביל להסיק מסקנה, יפה לאין ערוך מן המקובל בפי רבים: הוציא מסקנה.

בבית מדרשה של האקדמיה נתקבלו מלים נוספות מן השורש נ-ס-ק: במונחי המוסיקה נקבעה המלה נֶסֶק, ועניינה הגבהת הצליל בחצי טון (דִּיאָז), וכנגדה נֶחַת שעניינה הנמכת הצליל בחצי טון (בֶּמֹל). לצד שני המונחים האלה עומדת הסֶלֶקָה (בֶּקֶר) הבאה לסלק ולבטל את הנֶסֶק או את הנֶחַת. ספק אם המוסיקאים ועמם רוב הציבור יזהו עוד בסֶלֶקָה ובנֶסֶק מלים בעלות קרבה גיזרנית – האחת משורש עיקרי והאחרת משורש תנייני שנוצר על דרך ההיקש המוטעה – תופעה שהעשירה את לשוננו בתחומים רבים.

ומן הפעלים עָלָה, סָלַק ונֶסֶק אל הפועל נִשָּׂא, ששיתוף המשמעות שלו עם הפעלים האחרים שנדונו כאן גלוי וידוע. אף השורש נ-ש-א יפה הוא לעניין האש, והוא ידוע בעיקר מן השם מִשְׁאָה שעל טיבה אפשר לעמוד ממסכת ראש־השנה (פרק ב, משנה ג): "כיצד היו משיאין משואות? מביאין כלונסאות של ארז ארוכין וקנים ועצי שמן ונעורת של פשתן וכורך במשיחה ועולה לראש ההר ומצית בהן את האור". ומעין המשואה היא המִשְׁאָה הנזכרת במקרא (שופטים כ, לח; ירמיהו ו, א) ואף במכתבי לכיש שמתקופת המקרא.

וקרוב הדבר שגם הפועל נִשָּׂא (בלי "אש"), כמקביליו עָלָה והִסִּיק, כבר הוא נמצא במקרא בהוראת 'העלאת אש'. כנגד הפסוק "ויעזבו שם עצביהם וַיִּשְׂאֵם דוד ואנשיו" (שם"ב ה, כא) נאמר בדברי הימים (א יד, יב): "ויעזבו שם את אלהיהם ויאמר דוד וַיִּשְׂפּוּ בַּאֲשׁ". נראה אפוא שכך פירש בעל דברי־הימים את לשון "וישאם". גם התלמוד במסכת ראש השנה (כב ע"ב) מפרש כך, ומעיד על מסורת תרגום שתרגמה "וישאם" – "ואוקדינו", לשון שרפה. בין כך ובין כך אין ספק שלגבי משואות שימש בפייהם של קדמונים הפועל מִשְׂאִים ובמקרא בבניין קל, כעדות הכתוב בירמיהו: "שָׂאוּ משאת".

ומעשה בפרופ' ז' בן-חיים שנתכבד להשיא משואה בחג העצמאות של שנת הלשון (התש"ן) ונקט לשון הַשָּׂאָה, שלא כדרך משיאי המשואות האחרים שנקטו לשון הדלקה. משנתברר שצדק הפרופ' ז' בן-חיים שהעדיף את המקור הישן מן המנהג החדש גמרו בעלי הטקס אומר, שמעתה ישיאו משואות ולא ידליקו אותן.

נמצא, שהפעלים המציניים 'רום' ו'עלייה', רבים מהם עברו בגלגולם לשמש בהוראת 'הבערה' בגוני משמעות שונים וגם בהוראת 'הסרה' ו'עקירה', כהערתו של ח' ילון (פרקי לשון, עמ' 478): "נשא... גם העתיק ממקום למקום, הסיר, מכאן: נושא עוון ופשע, ישא פרעה את ראשך מעליך". ולהלן הוא משווה אותו לנטל – גם הוא כנָשָׂא – המחזיק גם את משמעות ה'עקירה' בפסוק: "הן איים כדק יטול" (ישעיהו מ, טו) שעניינו 'יזעזע, יטלטל' הקרוב להעתקה ממקום למקום או לעקירה.

עניין הפועל נָטַל שמשמעו 'נשא' מעלה לפנינו את זכר לָקַח, שיש לו בלי ספק שיתוף משמעות לשני פעלים אלו. אף שורש זה קשור באש (בבניין התפעל), וכשם שאנו אומרים "אחזה בו האש", ובמשנה: מאחיזין את האור (שבת פרק א, משנה יא), כך נמצא במקרא: "והאש מתלקחת" (שמות ט, כד).

התפתחות מקבילה לכל שימושי הלשון שנדונו כאן אפשר למצוא גם בלשונות שמיות אחרות, כגון בערבית בפועל طلع (טלע), שעניינו 'עלה' וגם 'יצא, הסתלק' וכן באמהרית וַיֵּט (wetʔa) ובעיקר בארמית (בעניין זה דן ז' בן-חיים במאמרו "שניים הבאים כאחד", שי לחיים רבין, ירושלים תשנ"א).